

SUDAMJA (SAJAM Sv. DUJE) U SPLITU KROZ STOLJEĆA

Sajmovi su institucije trgovačkog karaktera i poznati su već u doba antike. U srednjem vijeku sajmovi su se vezivali uz pojedine crkvene svetkovine, značajne za kraj u kojem se sajam održavao. To su bili dani u kojima su trgovci donosili robu, prodavalo se i kupovalo, a uz poslove nadovezivale su se gozbe, raznovrsne zabave, crkvena prikazivanja i druge priredbe. Sve je to tim danima davalo posebnu notu u sivoj svakidašnjici, pa se stanovništvo toga kraja cijelu godinu pripremalo i veselilo slijedećem sajmu.

Stoljećima je i u Splitu bilo raznih manjih ili većih sajmova, ali glavni i posebno bogat sajam bio je onaj vezan uz proslavu gradskog patrona sv. Dujma. U splitskom dijalektu taj je dan nazvan Sudamja. Početak toga slavlja, a sigurno nedugo zatim i sajma i drugih manifestacija, moramo tražiti u dalekoj prošlosti kada je splitski nadbiskup Ivan Ravenjanin (polovica VII, pa kroz VIII stoljeće, znanstvenici nemaju jednako mišljenje o vremenu njegovog boravka kod nas) prenio iz Salone, sa lokaliteta Manastirine kosti sv. Dujma, mučenog za vrijeme cara Dioklecijana, u Split. Smrt biskupa Dujma uslijedila je 10. travnja 304. god., ali je dan proslave, zbog pomicnosti Uskrsa, pomaknut na 7. svibanj.

Podaci o proslavi i prvim sajmovima na dan sv. Duje gube se u dalekim povijesnim zbivanjima, za koja vjerojatno nisu sačuvani izvori, ili ako i postoji neki podatak, onda nije proučen.

Split je oduvijek bio živ, veseli mediteranski grad, sa svojim temperamentnim stanovnicima, željnim novih događaja i nove zabave. Šarolikosti grada doprinosilo je mnoštvo došljaka u raznolikim nošnjama, koje se prodavajući i kupujući kretalo gradom. Split je stoljećima bio važan trgovački centar, posebno za tranzitnu trgovinu, koja je dolazila iz tada turskih krajeva i odlazila na Zapad, dok se druga roba kretala u obratnom smjeru. Sam je grad također bio dobro opskrbljen raznom robom, pa čak i pomodnom konfekcijom, kao i dijelovima narodne odjeće (na primjer u XVIII st.).

Ida von Düringsfeld, Austrijanka koja je u Dalmaciji provela dulje vremena u prvoj polovici XIX st., govoreći o Splitu kaže: »Još nikada nisam vidjela grad s tako prostranom pozadinom divnih boja, ali isto

tako nisam još nikada u tako uskim ulicama naišla na takovu vrevu, niti čula takovu graju.«¹⁾ S njom se slaže većina putopisaca naglašavajući vitalnost i još više žed Splitsana za životom. Ako su tako bučili svakog dana, onda je to bilo još jače na Sudamji. Marko Uvodić u drugoj deceniji ovoga stoljeća govori: »Split po movimentu pari misto do sto ijad duš, a na Svetoga Duju pari da jema šest miljuni«, pa nastavlja: »Oni dan je za nas Spliciāne nikako li arja i sunce i nebo i jugo i sve nikako drugovačije, sve ka nikako lipje.«²⁾ Split je 1920. imao oko 25.000 stanovnika.

I svojim vanjskim izgledom Split je za te dane bio posebno pripremljen, trebalo je stvoriti ugođaj koji će privući što više gostiju. U ranijim stoljećima izvor svjetlosti bile su uljanice, lojanice i voštanice, ove zadnje su se proizvodile u Splitu, uglavnom u predgrađu Lučac. Te i slične obrtničke radnje, od kojih je prijetila opasnost zagađivanja zraka, morale su biti locirane izvan grada. U svečanim večerima, za vrijeme pojedinih manifestacija, na ogradama i konopima brodova ukotvljenim u luci gorjelo je mnoštvo vjerojatno voštanica, zatvorenih u neku vrst lampiona »serraglia«, dok je duž cijele palače Generalata svijetlio veliki broj debelih voštanica duplira. Cijela je obala znala biti rasvijetljena i baklja-ma, pravilno raspoređenim u nizu, dok su s druge strane bile osvijetljene zidine Palače nad obalom.³⁾ Na tamnoj pozadini neba osutog zvijezdama i širokog mora Split je sigurno pružao čarobnu sliku. Inače noću mračan tih je dana imao ugođaj grada iz dječje bajke. Peristil, koji je bio središte crkvenih funkcija, gdje su se isto tako izvodile prigodne pučke igre, osvijetljen je bio u skladu s arhitekturom, kako to navodi očevidac. Stupovi su u noći blistali od vrha do dna, a najviše je bio osvijetljen zvonik koji je bio okružen svjetiljkama, kao npr. 1770. god. kada je proslavljen prenos mociju sv. Dujma u novi oltar ili u prvoj polovici XIX st. prigodom posjete cara Franje I.⁴⁾

Naravno da je tih dana bilo puno više svjetlosti i u splitskim dućanima i kavanama, da bi privukle veću pažnju pa tako ostvarile veći promet. Početkom XIX st. provedeno je u Splitu osvjetljenje feralima, u kojima su do 1850. gorjele uljanice. Od te godine počinje upotreba petroleja. Predgrađa su još neko vrijeme bila u mraku. Troškovi rasvjete išli su na teret općinskog budžeta. Za rasvjetu pojedinih ulica bile su zadužene određene obitelji. Zbog zloupotrebe novca troškovi rasvjete skinuti su sa gradskog budžeta, a vlasnici kuća obavezali su se voditi brigu o rasvjeti na svoj račun, međutim tim načinom grad je bio rasvijetljen loše ili nikako. Plinску rasvjetu dobio je Split prvi među dalmatinskim gradovima. Kad je grad konačno dobio električno osvjetljenje, sjala su nad gradom na dan Sudamje tisuće žarulja.

Po cijelom su gradu vijorile zastave. Autonomasi, kao i oni koji su htjeli biti uz njih vješali su crvene svilene zastave zvane »strate«. Kada je 1929. god. zavedena diktatura kralja Aleksandra i bile zabranjene nacionalne zastave, Spliciāni su na prozore umjesto zastava, vješali sagove.⁵⁾ Opisujući ovaj blagdan Ivan Kovačić među ostalim kaže: »cili grad je bio narešen i inbandjeran«⁶⁾ Toj ljepoti i sjaju mnogo su doprinosili vatrometi popularni u Splitu kroz stoljeća. U Veneciji su vatrometi stalno pratili svečanosti i bili čudo tehnike svog vremena. I kod nas su

u prošlim stoljećima dolazili specijalisti iz Venecije da obave taj posao. Ranije su vatromete palili na Peristilu, ali u susjednim tijesnim ulicama i još sa mnogo drvenarije često su nastajali požari, pa su vatrometi neko vrijeme bili zabranjeni. God. 1825. taj je običaj obnovljen, ali s tim da se pale na Obali.⁷⁾ Vatrometi su sigurno bili raskošnih boja, a i figura, ali od onih davnih poznat je поблиže samo spomenuti iz 1825. god. Na Obali je bila montirana velika drvena naprava ukrašena ukusnim slikarijama, a u sredini je bio lik sv. Duje. Pomoću spomenute naprave izbacivali su raznolike vatrene figure, koje su visoko u zraku poigravale u cijelom spektru boja, a onda bi uz oduševljenje Splitsana padajući natrag osvijetlile grad tisućama plamtećih iskrica.⁸⁾

God. 1829. u Splitu nisu palili vatromete jer je novac koji je trebalo utrošiti na vatromete bio namijenjen za pomoć gladnima. Te je godine u Dalmaciji vladala teška glad.

Ovaj je sajam svojom živošću, bogatstvom ponude i potražnje, manifestacijama i igrama odražavao i ekonomsku i političku situaciju svog vremena. Glazbe koje su svirale po gradu, pucjava artiljerije, maškulâ, zvonjava zvona, sviranje brodskih sirena, truba, dipala, sviraka, sve je to stvaralo poseban ugođaj, dok slu klape Splitsana po ulicama pjevale stare narodne pjesme. Narod je tih dana sjedio pred kavanama, koje su se već bile pripremile za ljetnu sezonu, pio je maraškin, rosolio (liker) i jeo sladoled, što se sve proizvodilo i u Splitu,⁹⁾ a vjerojatno je bilo i zadarskog maraškina, koji se izvezio u zadnjoj četvrtini XVIII st. i u Englesku i bio namijenjen »visokom i nižem plemstvu«.¹⁰⁾ Sladoled je također bio u Splitu omiljen, kao i kava.

Koliko je bila važna trgovačka aktivnost tih dana za Split pokazuje i činjenica da su Splitsani početkom XVI st., kada je trgovina jenjala zbog učestalih turskih napada, zahtijevali 1515. god. od mletačkih vlasti da naredi splitskom knezu neka poduzme sve moguće mjere kako bi sajam sv. Duje ponovo oživio te da odvrati one koji su tih dana namjeravali ići u Krajinu.¹¹⁾ Korist su izvlačile i mletačke vlasti pa su stoga i podržale Splitsane u njihovom zahtjevu.

Roba se prodavala u dućanima, na obali: na brodovima, u »rosgama«, na bancima, u šatorima. Brojni šatori bili su postavljeni već nekoliko dana ranije, a kako se Split širio i izgrađivao, otvarala su se i nova prodajna mjesta. Jedno od vrlo važnih bio je Pazar (tržnica), a na današnjem Trgu Republike u XX st. bili su nabijeni i banci i šatori. Interesantno je spomenuti da su pojedini dućani tih dana bili otvoreni danju i noću.

Glavno prodajno mjesto Zagoraca bio je Pazar, ali su prodavali i na Rivi. Zelovčani su prodavali lule, kamiše, držala, vile, grablje i druge sitne predmete.¹²⁾ Iz Potravlja kod Sinja donosili su bakre, lonce i lopiže. Prodavali su i stoku sitnog zuba, dok se krupna stoka nije prodavala, osim magaradi, koje bi Ličani dotjerali u krdima.¹³⁾ Bosanci su donosili predmete karakteristične za svoj kraj, među ostalim i slatkiše, za koje između dva rata Splitsani nisu imali mnogo interesa. Kranjkinje su većinom prodavale pletenu robu, iz Rijeke stoljećima su stizali predmeti za kuću izrađeni od drva: škrinje, stolovi, sjedalice, vedra, itd. U starim inventarima ti su predmeti nazivani riječkima, vjerojatno zato jer su ih u Split donosili trgovci iz Rijeke.¹⁴⁾ Slovenci su na prodaju donosili

gradele, tave, mišolovke, posude za sol, krletke za ptice, zdjele, tanjure i vrčeve s natpisima. Bilo je tu još raznih trgovaca i robe koja se prodavala uz glasno pogađanje, ljutnju i smijeh, uz prisustvo izletnika, a znalo se toga dana naći u Splitu i do sto tisuća osoba.¹⁵⁾ Bilo je posjetilaca i iz sjeverne Dalmacije. Među njima su se ljepotom isticale Zlari-njanke u svojim otmenim nošnjama. Pojedini Splićani koji su radili izvan Splita uzimali su tih dana dopust da bi mogli u Splitu prisustvovati narodnom veselju i zabavi.

Jedan od važnih događaja koji se odvijao ujutro na Sudamju bila je procesija, koja je prolazila gradom po već utvrđenom ceremonijalu. U njoj su uz crkvene osobe i predstavnike vlasti, učestvovala sve bra-tovštine, sve škole, građani, te oni koji su se tih dana našli u Splitu. Glazbe su svirale. Vatrogasci su se za tu svrhu već mjesec dana rami-je učili stupati na igralištu, a toga dana su imali zataknuo zelenilo na kacigama. Kantaduri su se natjecali u pjevanju, prekrasne narodne nošnje i lelujavi tremanti (trepetljike) u bujnoj kosi lijepih splitskih varoškinja činile su procesiju i smotrom folkloru, živopisne boje elegantne proljetne odjeće, naročito na mladima, davale su joj dojam revije mladosti ljepote i elegancije, »jer ti su se dan prvi put stavjali strijači i kanotjere, a ženskadija bi se trašveštila u linije tanke vešte s kratkim rukavima.«¹⁶⁾

Međutim procesija je znala biti i odraz nacionalne misli i htijenja, poprište vjekovnih antagonizama i želje naroda za slobodom, njegove borbe protiv tuđinaca, okupatora i domaćih izdajica.

Sudamja 1914. god., dakle uoči prvog svjetskog rata. Općina u Splitu davno je već bila u hrvatskim rukama, a ideja o ujedinjenju Južnih Slavena zahvatila je bila u narodu duboko korijenje. U takvoj klimi, ne pitajući izravno općinu, koja je jedina bila za to nadležna, odlučili su članovi talijanaške glazbe »Banda cittadina« prisustvovati procesiji, kao i svake godine. Općina je toj glazbi zabranila da svirajući prođe kroz grad. U gradu je nastala opća napetost. Stara mržnja prema autonomštvu probudila se svom silinom. »Bandu cittadina« je podržalo Kotarsko poglavarstvo. Austrijske su vlasti dobro znale što narod o njima misli i što za njih osjeća. Općina je na to izdala opoziv poziva na procesiju. Međutim procesija se ipak održala, ali uz nezapamćeno mali broj prisutnih, koji se sastojao od c. k. poglavara, savjetnika i Silvija Vitturi-Micheli, biskup i nekih desetak predstavnika klera, 10—15 detektiva i 50 oružnika i financijskih stražara s bajunetama na puškama. Kad je Banda cittadina na Obali, zaszvirala, izazvala je pravi revolt, narod je otvoreno izrugao zviždanjem i psikanjem, a naoružani stražari, koji su oko procesije išli u dvostrukom redu, navalili su na narod. Poslije procesije, kada je narod na današnjem Narodnom trgu zapjevao »Nije Dalmacija zemlja talijanska, van s njima, nećemo ih mi«, oružnici i financijski stražari ponovo navaljuju na narod, koji se nije ni pedalj pomicao. Među-tim na trg je stigla cijela kumpanija vojske u ratnoj spremi da otjera naš narod, sa našeg tla. Naravno da je to izazvalo strku i paniku. Bilo je više uhapšenih, a od toga osam osuđenih na 2—4 dana zatvora. Osim toga Poglavarstvo je naredilo da se zatvore sve kavane, gostione, dućani, otkazu kino i kazališne predstave, tombola itd. Zabrana je ukinuta tek na intervenciju omiljenog gradonačelnika Vice Katalinića, 2 prisjednika i 40

Neredi prigodom procesije Sudamje 1914.

najuglednijih građana koji su intervenirali kod namjesnika Attemsa u Zadru. Spomenuta zabrana izazvala je štetu od sto pedeset do dvjesto tisuća kruna. Ova cifra daje barem neki prosječni podatak koji ilustrira koliko je ovaj sajam bio značajan za Split s ekonomskog gledišta.¹⁷⁾

Tombola je bila najveseliji događaj toga dana. Osnovana je na prijedlog kanonika Mandjera na sjednici Javne dobrotvornosti, polovicom XIX stoljeća. Igrala se u korist Karitasa.¹⁸⁾ Možda je nastala kao jedna verzija lutrije, koja se u Veneciji počela igrati već u XVI st.¹⁹⁾

Već nekoliko dana ranije »kapi« pogrebnog poduzeća i smetlara te penzionirani općinski redari postavili bi na više mjesta u gradu stolice. Tu bi na tiskanicama ispisivali brojeve. Te su »kartele« prodavali, a ljudi su ih uvelike kupovali. Malo je bilo Splićana koji nisu sudjelovali u tomboli, pa tako i izletnika, a neki su čak kupovali cijeli »kartelun«. Glavna predstava odvijala se na Rivi. Tu bi se skupio cijeli Split sa svojim gostima, bez obzira jesu li imali kartele. Tu su bila postavljena tri »karteluna«, na tri različita mjesta. Komisija je sjedila pod onim u sredini. Brojeve su vadila djeca iz sirotišta. Svaki put kad je broj bio izvađen, zasvirala bi truba, a dvojica smetlara ili originalna splitska ličnost trkač Ante Ružić Bačo, trčali su Obalom u dva pravca izvikujući izvađeni broj, da bi ga prisutni bolje čuli. Dobivala se cinkvina i tom-

bola. Nervoja je vladala kod svih bez obzira jesu li imali »kartelu«. Vrhunac napetosti doživljavali su svi prisutni, prvo kada bi se javio dobitnik »cinkvine«, a pogotovo kada bi se javio dobitnik tombole. To su bili pravi stresovi. Međutim u toj općoj gužvi i galami pojedinac je znao i pogrešno razumjeti broj, pa bi se javio kao dobitnik. Provjeravanjem bi komisija otkrila grešku, pa je tek tada nastajao urnebes ruganja i zviždanja. Temperatura se maksimalno dizala, nastajala je prava »bata-rela«. Ta je igra stvarala takvu psihozu i mijenjala raspoloženje da su je Splićani, koji su inače stoljećima bili »profesori« u hazardnim igrama, očekivali cijelu godinu. Tombola se redovito igrala u popodnevnim satovima. Završetak tombole bio je nekako i službeni završetak Sudamje za tu godinu.²⁰⁾

Osim dva već spomenuta događaja tijekom stoljeća održavale su se na Sudamju svake godine raznorazne vrlo zanimljive igre i priredbe. U tim je danima grad želio živjeti punim životom, doživjeti što više veselja, zabave, pjesme, igre i raznovrsnih natjecanja. U ranijim stoljećima viteška natjecanja su se održavala i na Sudamju. U Francuskoj su se viteški turniri razvili već u XI st. pa odatle širili u druge zemlje. U Dalmaciju su vjerojatno stigli iz Venecije, kao najbližeg susjeda, u XIV, a možda već i u XIII st. U Splitu se 1357. već spominje i ulica u kojima se ta vrst natjecanja održavala.²¹⁾

Generalni providur Andrija Vendramin u XVII st. zabranio je do tada redovite izdatke za blagdan sv. Duje. To su bili izdaci za slijedeće manifestacije: svečanosti, regate, plesovi, natjecanja »giostre« i druge igre uz nagradu.²²⁾ Iz godišnjeg proračuna grada Splita vidljivo je da su se i u XVIII st. prigodom Sudamje održavala razna natjecanja i dijelile nagrade.²²⁾

Na Obali su se na dan sv. Dujma utrkiivali najbrži mladići, pučani, ponoseći se svojim izgledom i fizičkom kondicijom. Te su se utrke zvale »corso del palio«, ali je to vjerojatno bila alka pješice, koji autori spominju u Splitu. U doba Venecije nagrade na pučkim natjecanjima bili su komadi tkanine: čoje ili fine zendaline.²³⁾ Da li se u Splitu igrala i prava alka? Možda je u spomenutoj zabrani naznačena pod imenom »giostra«. Alka s gađanjem u kolut igrala se duž Dalmacije i u Istri, pa možemo pretpostaviti da se održavala i u Splitu, ali ne kasnije od XVIII st. Poznato je da su u XIX st. jedanput gostovali sinjski alkari, da li su ponekad i na Sudamju za sada nije poznato.

U ranijim stoljećima održavale su se na ovaj dan, a vjerojatno i na druge svečane dane redovito regate na moru, što je i sasvim logično s obzirom na geografski položaj. O tim regatama ne znamo ništa, tek je više podataka ostalo o regati iz 1767. god. Sudjelovali su Splićani i Makarani. Natjecali su se od otočića Mrduje kod Milne na Braču, pa do splitske luke. Pobjednici su bili Makarani. God. 1825. splitska je općina uputila bila drugim općinama službene pozive za sudjelovanje u natjecanju: Omišu, Makarskoj, Trogiru, Hvaru, Braču i »svim obližnjim krajinama«. Svaka je općina trebala uputiti jednu svoju najbolju lađicu, gajetu ili leut duljine 20 ili 22 stope.²⁴⁾ Ukupno je trebalo sudjelovati dvanaest lađica. Staza je bila duga oko dvije milje, a nagrada pobjedniku iznosila je 40 fiorina. Bile su predviđene sve mjere da se natjecanje

održi sportski i pravično. Relacija je bila »preko luke«. Pobjedili su Splitsani. Ova se regata održavala na Sudamju.²⁵⁾

Na dan sv. Dujma u ovom stoljeću običavala su sportska društva u Splitu otvoriti sezonu. Tako su veslački klub »Gusar« i plivački klub »Jadran« započinjali redovite treninge. »Hajduk«, »Split« i ostala nogometna društva pozivala su u goste nogometne klubove drugih gradova, pa su na taj dan održavali utakmice.

U Kronici Klasične gimnazije zabilježeno je da je već spomenute 1825. na dan sv. Dujma u Splitu priređena jedna nova, vrlo interesantna vrst natjecanja, zvana *kukanja*.²⁶⁾ Sam naziv u prijevodu znači sreću, ili mjesto sreće. Ta se igra izvodila i u drugim dalmatinskim gradovima već u XVII i XVIII st. Vrlo vjerojatno je tako bile i u Splitu, ali je ta vrst igre s vremenom bila pala u zaborav, pa je te godine obnovljena.

Na vrhu jednog, kako tumači Giovanni Boerio,²⁷⁾ ili dvaju stupova, kako je to bio običaj u Hvaru,²⁸⁾ često namazanih lojem, obješena je bila nagrada, najčešće novac ili neko jestivo (pršut). To je vrst mornarske igre jer su stupovi predstavljali jarbole. Mladi jaki momci pokušavali su se popeti, padali su, ponovo se penjali i time izazivali veselje, smijeh, a i odobravanje gledalaca. Onaj koji je prvi došao do vrha njegova je bila nagrada.

Posredovanje vojske u nemirima na Sudamju 1914.

Kukanja se igrala i u Napulju. Tu bi konstruirali jednu napravu na više katova. Iscrtana je bila brdašcima i vrtovima, što je simboliziralo zemlju blagostanja. Na njoj su bile nagomilane mase hrane, fontane i bačve vina. Na dani signal narod bi na te namirnice navalio silnom žestinom, nastala bi gužva, često i krvave svađe, tako da bi morali prekinuti i svetkovanje toga dana. Koncem XVIII st. ova je vrst zabave bila potpuno ukinuta.²⁹⁾

Kod nas je ovo natjecanje imalo čisto sportski karakter.

Prastara i vrlo slikovita igra moreška, koja se kod nas još održala u Korčuli, igrala se u Splitu najkasnije već u XVI st. U Španjolskoj je bila poznata već u XII st. U Splitu su je, izgleda, skoro redovito izvodili obrtnici. Izvodili su je u raznim prigodama, pa i na Sudamju kao 1770. god., kada je ovaj blagdan uopće posebno proslavljen jer su tada moći sv. Duje prenesene iz starog u novi oltar što ga je sagradio poznati mletački kipar Morlaiter. Koliko je u Splitu moreška bila omiljena pokazuje i činjenica što su u XVIII st. prodavali u dućanima i rekvizite za ovu igru. Početkom XIX st. moreška se u Splitu igrala još uvijek, kasnije je postala vrst mačevalačke igre, dok konačno nije pala u zaborav.³⁰⁾

Split je bio oduvijek kulturni grad, njegovi su stanovnici stoljećima željeli prihvatiti sve napredno iz svjetskih središta kulture i civilizacije, bilo da se radilo o novim socijalnim idejama, znanstvenim pothvatima, kulturnim manifestacijama, ili da su to bile razne vrste igara, predmeta za kuću, odjeća, frizura itd.

Spomenute 1770. god. na ovaj dan bila je na današnjem Narodnom trgu postavljena jedna interesantna naprava s visokim kipom, koji je vršio funkciju fontane, on je prisutnima namigivao i lijevao im vino.³¹⁾ Improvizirane fontane s figurama iz kojih se izlijevalo vino bile su poznate i u Veneciji. God. 1688. kada je Francesco Morosini postavljen za dužda, na malom trgu sv. Marka bile su montirane dvije ogromne fontane. Svaka je imala kip Neptuna, okružen delfinima, iz čijih su usta tekli mlazevi vina u ogromne školjke. Narod je iz tih školjaka pohlepno pio.³²⁾

Venecijanska je vlast znala u Dalmaciji ovakvim sitnim atrakcijama igrati ulogu širokogrudnosti i sklonosti puku. Međutim ona je nas iskoristila ekonomski i vojno do kraja, vodeći malo brige o oštroj i višestrukoj problematici koja je u to doba davila sve, a pogotovo naša sela.

Vrijedno je spomenuti bar jedan primjer mletačke sporosti i slabe brige za vitalne probleme Dalmacije. God. 1783. poslije velike gladi iz prethodne godine pojavila se u Splitu i u drugim mjestima Dalmacije jedna od najtežih epidemija kuge. God. 1784. je zbog toga teškog stanja postavljen za izvanrednog providura za zdravstvo Angelo Diedo. On je odmah, pošto je stigao iz Venecije, prionuo poslu. Koliko je vidljivo iz njegovih hitnih izvještaja upućenih duždu,³³⁾ Diedo je svoju dužnost shvatio ozbiljno i počeo raditi. Međutim bez materijalne podloge teško je bilo što izvesti, a novac je stizao vrlo sporo, uzastalne Diodove intervencije. Kada novaca nije bilo ni za plaćanje najosnovnijih potreba, Diedo se obratio Ergovcu,³⁴⁾ koji ga je obilato financirao, a i drugim Splitsanima da bi mogao nastaviti otklanjati posljedice bolesti od koje je stanovništvo nemilice umiralo. Diedo u spomenutim izvještajima moli

dužda da požuri s pošiljkama novca da bi mogao vratiti posuđeno, ali toliki je bio nemar i sporost vlastodržaca da je iz korespondencije vidljivo kako je i sam Diedo bio razočaran takvim odnosom. Sličan je postupak bio s djelovanjem Agrarne akademije u Splitu, pa i s drugim akcijama.

Posebni spektakl na Sudamji pružalo je zagorsko kolo. Kolo je stoljećima u Dalmaciji bilo omiljela igra, bilo da se radilo o običnom kolu, ili o »cerchiati«.³⁵⁾ U »cerchiati« je sudjelovalo šest ili dvanaest mladića i isto toliko djevojaka, pastira i pastirica. Oni su s cvjetnim vijencima u rukama izvodili razne graciozne plesove. Ovo se kolo izvodilo još i u XIX st., a znali su ga igrati i zanatlije. Inače su se kola igrala posvuda, obično na poljanama, pred palačama. Kolo se igralo i u drugim dalmatinskim gradovima.

Na Sudamju u našem stoljeću, a sigurno i ranije, igrali su kolo na današnjem Narodnom trgu Zagorci, kršni momci i djevojke, većinom u narodnim nošnjama. To su bili manualni radnici, koji su došli iz Zagore i radili u Splitu i okolici, zatim njihova rodbina i prijatelji koji su tih dana došli u Split poslom, ili njima u posjete. Sve se to izvodilo uz bučno otkanje i pratnju dipala i stvaralo štimung Zagore, »Morlakâ«, koji su junački ponijeli na svojim leđima glavni dio pobjede i oslobođenja naših krajeva od Turaka. Austrijski izvjestitelj, koji je u Dalmaciji boravio u zadnjoj četvrtini XVIII st., smatrao je da bi morlačke čete, uz svoje kvalitete, kada bi im se pružilo više vježbe i rukovođenja, bile najbolja vojska Evrope.³⁶⁾

I njihove su pjesme bile često borbene, osvetničke:

»Koga moja nožina ubode,
ne treba mu ni kruva ni vode«

a onaj kojemu su stihovi upućeni u istom tonu odgovara:

»Biž od mene, zaklat ću te nožon
pa ću tvojon trgovati kožon«³⁷⁾

Jedan od starih događaja, koji se u doba Mlečana na ovaj dan ponavljao odnosio se na kompaniju Varošana, koja je imala pravo osloboditi trojicu ouđenih i prognanih, ali uz dva uvjeta: ti nisu smjeli po zakonu biti isključeni od oslobođenja i morali su imati barem polovicu kazne već održane.³⁸⁾

Split je volio i kazališne priredbe, akademije i koncerte, pa je logično da su se takve priredbe održavale u Splitu i na Sudamju. Za vrijeme spomenutog prijenosa moći 14. svibnja 1770. god. »gospoda« iz Zadra prikazala su u splitskom kazalištu tragediju,³⁹⁾ Julije Bajamonti, liječnik, glazbenik, i uopće široko kulturna ličnost komponirao je prvi hrvatski oratorij posvećen prijenosu kostiju sv. Dujma, u XVIII st.,⁴⁰⁾ a Ivo Tijardović je u našem stoljeću treći čin svojega Splitskog akvarela posvetio fjeri sv. Duje.

Mnogi šarlatani, pelivani, atlete dolazili su u Split da za sitan iznos pokažu kojekakve atrakcije. Pokazivali su osobe s fizičkim anomalijama, navodnu izuzetnu tjelesnu snagu, kao npr. kidanje lanaca, itd. itd. . Sve se to odvijalo u njihovim šarenim šatorima, obično postavljenim na gornjem dijelu Obale. Vlasnici cirkusa, igračnica, streljana i raznih drugih atrakcija izvikivali su na sav glas ono što su u svojim šatorima

nudili, stvarajući zaglušnu buku, koja je rijetko kome smetala. Tu su se miješali svi jezici i narječja, smijeh, a ponegdje i svada. Vrtuljci s drvenim konjićima ili sjedalima drugih oblika. Pokretali su ih besposleni momci ili djeca uz nagradu da se par puta i oni zavrte.

Za publiku, naročito u početku, posebno su bile zanimljive panorame, vedute. To su bile fotografije na staklu, dijapozitivi većeg formata. Straga su bili osvjetljeni jačim svjetlom. U njih se gledalo kroz rupe na koje je bilo montirano povećalo, na zidu, ili na sajmovima na šatorskom platnu.

God. 1881. jedna je panorama gostovala u poznatoj splitskoj kavani Troccoli na današnjem Narodnom trgu. Slike su stizale iz Pariza i miješale se svake večeri. Pred kraj 1889. god. stigla je u Split tzv. »Geografička panorama«, koja je gostovala u kavani Tocilj na Obali. Prikazivala je dvanaest svjetskih veduta, serije umjetničkih djela iz svjetskih galerija, vatromete itd. Bilo je i panorama koje su prikazivale suvremene događaje. God. 1900. Split je za neko vrijeme dobio stalnu panoramu, nazvanu »Diorama«. Vlasnik je bio Splitsanin Ivan Težak. On je svoju panoramu prenosio i u Dubrovnik.⁴¹⁾ Oko 1907. god. dolaze k nama prvi kinematografi, pa panorame gube atraktivnost. Od tada se one susreću samo na sajmovima. Tu su i dalje privlačile publiku, naročito stanovnike manjih naselja, gdje još nije bilo kinematografa. God. 1905. gledanje veduta stajalo je npr. dva solda.

Poslije dvadesetih godina ovoga stoljeća, prema tadanjim novinskim izvještajima, fjera je opadala. Šaljivi list »Grom« 1921. god. među ostalim piše: »Sutra je Sudajma. Da ni ono bokun precesuna, ne bi se nikor ni sitija da je Sudajma«. Autor članka o ovom sajmu 1932. god. također se tuži da je, istina, stiglo još više svijeta, ali da ima manje baraka, veduta i igračaka.⁴²⁾

Uzrok tome su političko nezadovoljstvo i ekonomska kriza. To je doba vrlo značajnih političkih događaja. 1920. Obznanom je zabranjena komunistička propaganda i rad komunističkih organizacija. God. 1921. donesen je Vidovdanski ustav, po kojemu je sva izvršna vlast bila u rukama vladara i njegove vlade. Nastaju teške političke trzavice. God. 1929. kralj Aleksandar uvodi osobnu diktaturu, koja traje sve do njegove smrti. To je još više zaoštrilo i političku i ekonomsku situaciju, a pogotovo što je u to vrijeme došlo i do svjetske krize, koja se duboko odrazila i u ondašnjoj Jugoslaviji punoj problema i nezadovoljstva.

Na Sudamju izlazili su posebni listovi, ili bi pak oni redoviti izdávali broj posvećen toj fjeri.

Poslije tombule parobrodi su sirenama dozivali svoje putnike, navješćujući da je veselje i razbibriga za tu godinu završila i da je vrijeme povratka kućama. Svi su se žurili natrag. Brodovima su se vraćali gosti iz Brača, Makarske, Drvenika, Trogira, Kaštela, Marine i sa Šolte. Kaštelani su odlazili još i posebnim vlakom, dok su Sinjani odlazili kočijama i sinjskim vlakom »rerom«.

Splitsani su nastavljali slavlje, netko u Kazalištu, gdje se redovito davao Tijardovićev Splitski akvarel, drugi su odlazili u gostionice, nastojeći da taj dan i završe veselo.

- 1) U dragom kraju, Odlomci iz putopisa, 1942, str. 55.
2. Marko Uvodić, Sv. Duje, Sloboda 6. V 1913.
- 3) Danica Božić-Bužančić, Privatni i društveni život Splita u osamnaestom stoljeću, Zagreb 1982, str. 163:
Julije Bajamonti, Zapisi o gradu Splitu, u redakciji Duška Kečkemeta, Split 1975, str. 264.
- 4) Danica Božić-Bužančić, Kulturni i društveni život Splita u prvoj polovici XIX st., Dani hvarskog kazališta XIX st., Split 1979, str. 385.
Julije Bajamonti, n. dj., str. 264.
- 5) Za ovu informaciju zahvaljujem prof. Perislavu Petriću.
- 6) Ivan Kovačić, Smij i suze starega Splita, Split 1971, str. 220.
- 7) Danica Božić-Bužančić, Kulturni i društveni život Splita u prvoj polovici XIX st., n. dj., str. 386.
- 8) Isto djelo, str. 386.
- 9) Isti autor, Prva poznata kavana na splitskoj obali, Kulturna baština, Split 1974, str. 16 i 17.
- 10) Frane Baras, Dalmatinski eliksir, Nedjeljna Dalmacija, 6. srpnja 1980.
- 11) Danica Božić-Bužančić, Privatni i društveni život Splita u osamnaestom stoljeću, n. dj., str. 164.
- 12) Razgovor sa fabrikantom iz Zelova (bez potpisa), Duje Balavac, šaljivi list, izdanje za fjeru Sudamje 1937. god.
- 13) Evo nam je doša sv. Duje, Split na Sudamju sa sto ijad mijari duš (bez potpisa), Jadranska pošta, 7. V 1932, Split.
- 14) Danica Božić-Bužančić, Privatni i društveni život Splita u osamnaestom stoljeću, n. dj., str. 42.
- 15) Evo nam je doša sv. Duje, Split na Sudamju sa sto ijad mijari duš, n. članak.
- 16) Ivan Kovačić, n. dj., str. 225.
- 17) Oskar Tartaglia, Kako je proslavljen sv. Duje god. 1914. Jadranska pošta, Split, 7. V 1932. Autor nabroja tko sve nije sudjelovao u procesiji: uprava općine, predstavnici svih vlasti, škole, ni građanske, ni težačke bratovštine, Narodna glazba, dobrovoljni vatrogasci, nijedna korporacija, svećenstvo, osim desetak spomenutih, a nije sudjelovao ni narod.
Kolega dr Ivan Pederin pokušao je na moju molbu, na čemu mu zahvaljujem, pronaći u Presidijalnim spisima i u spisima Registrature podatke o sastanku spomenutih Splićana s namjesnikom Attemsom. Međutim je taj predmet vjerojatno poslan u Split kod podjele arhivalija u Zadru između Italije i kraljevine SHS 1924—1926, a skoro cijela ta građa je, nažalost, nestala. (Vidi: Šime Peričić, Podjela zadarskih »arhiva« između Italije i kraljevine SHS (1924—1926), Arhivski vjesnik XXI—XXII, Zagreb 1980, str. 365 i dalje). U Nadbiskupskom arhivu u Splitu (Sign. S-M7, serija Spisi u godini 1914. pod br. 2043) sačuvan je predmet o ovom slučaju. Prema tom dopisu Banda građanina sudjelovala je u procesiji svake godine. Kada je spomenute godine Općinsko upraviteljstvo zabranilo Bandi učestvovanje, Kotarsko je poglavarstvo tu zabranu poništilo. O ishodu procesije u ovim spisima nema podataka. Za ovaj podatak zahvaljujem prof. don Slavku Kovačiću, arhivistu nadbiskupskog arhiva.
Arhiv Splitske općine XIX i prve polovice XX st. izgorio je u ratu 1943. god. Tako za sada nemamo obilnijih arhivskih vijesti o ovom događaju. Vjerojatno bi se našlo podataka u arhivskim institucijama u Beču.
Splitski listovi, koji su izlazili 1914. god. također pišu o tom događaju (Naše Jedinstvo, Zastava, Sloboda, Narodni list, koji je izlazio u Zadru), s mnogo detalja.
- 18) Za ovaj podatak zahvaljujem prof. Vladimiru Rismondu.
- 19) Pompeo Molmenti, La storia di Venezia nella vita privata III, Edizione Lint, Trieste 1973, str. 279.
- 20) O tomboli: Marko Uvodić, Sv. Duje, Sloboda 6. V 1913; Ivan Kovačić, n. dj.; Evo nam je doša sv. Duje, n. članak, te drugi članci u prigodnim ili dnevnim listovima koji su izlazili u Splitu toga dana.

- 21) Danica Božić-Bužančić, *Privatni i društveni život Splita u osamnaestom stoljeću*, n. dj., str. 150.
- 22) Isto djelo, str. 151.
- 23) Isto djelo, str. 151—153.
- 23a) Isto djelo, str. 158—159. Ova je regata vidljivo bila čisto pučka. U njoj su sudjelovali splitski ribari sa svojim brodicama, iako je bila dobila i poluslužbeni karakter.
- 24) Danica Božić-Bužančić, *Kulturni i društveni život Splita u prvoj polovici XIX st.*, n. dj., str. 386—387. Zadnja regata pred ovom 1828. god. u Splitu je, izgleda, održana 1795. god.
- 25) Isto djelo ist. str. i fotokopije poziva i propozicija što ih je općina u Splitu uputila općini u Hvaru. Čuvaju se u arhivu općine Hvar. Za posuđene fotografije i za druge pojedine informacije sa područja sporta zahvaljujem dipl. pravniku Dušku Maroviću.
Vidi i Danica Božić-Bužančić, *Viteške igre i natjecanja snage i spretnosti u Splitu od XVII do polovice XIX st.*, *Povijest sporta*, br. 40, Zagreb, rujan 1979, str. 3418—3421.
- 26) Čuva se u Historijskom arhivu u Splitu, 1. 39/r—40/r. Kukanja se održala i slijedeće godine, ista *Kronika* 1. 49.
- 27) Giovanni Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, seconda edizione, ristampa anastatica, Milano, 1971.
- 28) Cvito Fisković, *Glazba, kazalište i ostale zabavne priredbe u Hvaru u XVIII st.*, *Mogućnosti*, Split, 1978, sv. 2—3, str. 150.
- 29) Francesco Valsecchi, *L'Italia nel Seicento e nel Settecento*, Società e costume, Torino 1967, str. 394.
- 30) Danica Božić-Bužančić, *Privatni i društveni život Splita u osamnaestom stoljeću*, n. dj. str. 156—157.
- 31) Julije Bajamonti, *Zapisi o gradu Splitu*, u redakciji Duška Kečkemeta, Split 1975, str. 264.
- 32) Pompeo Molmenti, n. dj., III, str. 228.
- 33) *Seria Senato*, *Dispacci Proveditor alla Sanità in Dalmazia et Albania* Angelo Diedo da 25 Maggio 1784 sino il 11 Marzo 1785, *Državni arhiv u Veneciji*. Hitni izvještaji br. 13, 17, 18 i 24.
- 34) Ovdje se radi o Franu Ergovcu. Ante Ergovac je svojom oporukom iz 1783. god. ostavio siromašnim ovoga grada tisuću zlatnih cekina u gotovom za izgradnju jedne bolnice. On je 1786. god. umro, pa su izvršitelji oporuke bila njegova braća Frane i Petar, a i sami su doprinijeli njegovom naumu. Oni su se inače istakli kao dobrotvori. Frane Ergovac je 1784. baž za vrijeme ove kuge podijelio splitskoj sirotinji 8000 zlatnih cekina, a skupa s bratom Petrom nabavio je iz inozemstva žito i dijelio ga splitskom puku besplatno. (Duško Kečkemet, *Stara splitska bolnica 1794—1964*, Split, 1964, str. 10—13.). Spomenuti spisi Angela Dieda, kad se definitivno prouče, možda će nam mnogo više reći i o Ergovcima.
- 35) Hrvoje Morović, *Izvještaj poglavara E. Rehe o prilikama u splitskom okrugu u godini 1822*, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije*, Izdanje Historijskog arhiva u Splitu, sv. 8, Split, 1974, str. 250.
- 36) Grga Novak, *Dalmacija god. 1775. gledana očima jednog savremenika*, *Starine JAZU* knj. 49, Zagreb 1959, str. 78.
- 37) Ivan Kovačić, n. dj. str. 227—229 i *Evo nam je doša sv. Duje*, n. članak.
- 38) Danica Božić-Bužančić, *Privatni i društveni život Splita u osamnaestom stoljeću*, n. dj., str. 165.
- 39) Isto djelo, str. 139.
- 40) Isto djelo, str. 142.
- 41) Duško Kečkemet, *Počeci kinematografije i filma u Dalmaciji*, *Izd. Muzeja grada Splita*, sv. 18, Split, 1960, str. 13—17.
- 42) *Evo nam je doša sv. Duje*, n. članak.
A. Benzon u svom članku tuži se 1935. god. da te godine na Sudamji ima mnogo izložene robe, a malo kupaca (*Splitska riva uoči Sudamje*, *Novo doba*, 7. V 1935).